

(ب) "فخرالدین علی احمد میموریل والیوم" پر تبصرے کے ذیل

میں

ڈاکٹر شریف حسین قاسمی کے مقالے میں انیسویں صدی کے نصف اول کی جن کم معروف کتب تاریخ و ثقافت کو متعارف کرایا گیا ہے، ان میں آخری کتاب بہمانی کا سیاحت نامہ "مرآۃ الاحوال جہاں نما" ہے۔ اس کتاب کا قلمی نسخہ مدائن خشت لاہوری پبلشرز میں راقم (نجم الاسلام) کی نظر سے گزرا تھا۔ اس کے بعض دل چسپ مطالب اپنی ڈائری سے ذیل میں پیش کیے جاتے ہیں:

۲۳ دسمبر ۱۹۸۱ء: آج مرآۃ الاحوال جہاں نما کے قلمی نسخے کے دونوں مجلدات نکلو دیے دیکھے۔ نسخہ دو جلدوں پر تقسیم کر کے جلد کیا گیا ہے۔ نسخے کا نمبر A - 275 ہے۔

○ ورق ۲۹ - الف: اخوند باقر کے بارے میں شاہ عبدالعزیز کا قول:

"در تدوین دین (اخوند باقر) آفتد کو شیدہ است کہ عبدالعزیز دہلوی کہ از علماء معاصرین و از اہل سنت و جماعت است در تہذیب و تہذیب عشریہ کہ دریں اوقات در ابطال مذہب شیعوہ و احقاق مذہب خود تالیف کردہ است نوشتہ است کہ اگر دین شیعوہ را دین اخوند باقر مجلسی بگنجد رواست۔"

اسی صفحے پر حاشیے میں یہ عنوان سرخ بھی آتا ہے:

"قلع و قلع مذہب صوفیہ از ایران بہ ہمت بادشاہ و سعی والدین فقیر۔"

○ ورق ۴۲ الف پر عنوان سرخ "آقا محمد باقر اصفہانی مشہور بہمانی قدس سرہ" کے تحت حالات آتے ہیں۔ ورق ۴۲ - ب: "جناب حاجی محمد علی و حاجی محمد اسمعیل (از خاندان مصطفیٰ) در خانہ مرحوم مغفور بہارت جنگ ہوئے جنگلہ کھدای کردہ بودند۔"

○ ورق ۴۲ - ب: ذکر کرمان کے تحت - "و در آن از تصوف نامی و از قلندری نطنائی باقی نماندہ و از خوف آن جناب مواخذہ حکام دین پناہ در ہیکلم از دف و دہلی آوازی نمود تا شرب خمر و دیگر معاصی چہ رسد۔"

○ ورق ۱۰۱ - الف: (۱) اور نواح شاہ جہان آباد خصوص قصبہ کیرانہ و تہنہا۔ است قلم اور از دکن آوردہ اند در کمال خوبی و خوش مزگی بہترین میوہا پیختہ است

○ ورق ۱۱۷ - الف: (۱) اور و مرشد آباد کے حالات میں (۱) و متعہ کردن از اس قلع است بلکہ آن خرد مہبات کی کنند خصوص در مرشد آباد فسق و فساد کہ ہمیشہ اغلب سامات ٹیل و ہمارا بہ مستی و مہوشی می گذرانند و دست فاسق را بیکدست و شیشہ شرابی را بدست دیگر گرفتہ است و لا

یعنی در شوارع و طرق عامه تطایق افتاده اند سرشب مست و سحر بنگی و تاخام حسب مایه خود را تمام به همین مصارف می رسانند و با آنکه هر یکی دو های مبلغ خطیری مداخل از تفصیلات سرکار کمپنی بهادر مقرر است همیشه مقروض و در امور اکل و معاش از افقر الناس کمترند و اگر معرفتی یا معرفت سابق نباشد کسی نخواهد دانست که ایشان از قسم بزرگان و امیر زادگان اند زیرا که این معنی را بر پیشانی کسی ننوشتند بلکه دلیل آن ترک سامان است و آن محمد الله مقصود است و اگر یکی از ایشان فاحشه سیاه سوخته گندیده را مسخر کرد و بقر و غلبه بر آن مسلط شد و بر قرص خال هزار سخی بلیغ با او متاع شرب اليهودی کرد در نظر بمنشی چنان می نماید که ملک سلیمانی را مالک متصرف شده است و با مساجیان خود بانواع مختلف از روی خرو مبایات این مرحله را بیان می کند و ایشان دست جور کرده عرض می کنند که واه پیر و مرشد اصداد این مقدمه که از خداوند بظهور (رسیده است در قوت) قدرت بشر نیست و یقین که از تأییدات الفاس شریف (درق ۱۱۷ - ب) انمر حومه و روز اطلاع نا تنهای حضور است و این چنین امر عظمی سهل و آسان بوقوع آمده بل عالی شان معلی مکان عمده الاعیان و فخر الاقرا نواب میر ابو القاسم بهادر مشهور به نواب منگی و چند کس دیگر که والده ایشان نکاح شده است در این مراحل از اینانی جنس خود ممتاز اند و اگر متوجه امور قبیله بشوند باین رسوای و افتضاح نیست و با اه عبادات و طاعات را موقوف نکرده اند خلطوا عملاً صالحاً و آخر سیئاً و در امور معاش و گذران و معاشرت با خلق نیز سلیقه دارند بملأ اگر کسی نه ازین طایفه زنان به توفیقات خالق سبحان از امورات فاحشه توبه کند بمکدان و نیز رشتہ داران این فرقه مانع می شوند و حکام اسلام نیز در هر جا که مستقل اند با شان اجابت می کنند و در حدودی که جماعه انگلیشیه مستقل اند چنین نیست بلکه هر کس در امر خود مختار است و علاوه بر این زنان جماعتی از مردان نیز در این ملک هستند که چون زنان خود را زینت و آرایش میکنند و این قوم را بجمعه (کذا) می نامند و علانیه و بر ملا هر که خواهد آنها را طلبیده با ایشان می کند و در ساقی مبالغه کلی از قیمت و شراب و اجرت رقاصان بسرکار حکام اسلام عاید می شود و جماعت انگلیشیه با آنکه کافر اند و شب روز در پی تحصیل زر بد این مرحله را برخورد عار دانسته اند و ازین امر متشیع نمی شوند و لاکن شراب خانه ها را به ابجاره داده اند از مداخل این چیزی می گیرند - و نواب وزیر المملکت سعادت علی خان بهادر نیز تا آن قلعه مداخلی که دارد ابواب استخار ازین (درق ۱۱۸ - الف) را موقوف داشته است بلکه علاوه بر این قن غن (کذا) تبلیغ کرده است که در یلده لکنو که مستقر حکومت اوست و در تمام قلمرو او شراب را علانیه نه فروخته و قمار نه بازی و خمر را در کوچ و بازار راه نه و چند تمام داخل این امور در ملک او زیاده از یک روپیه بود و از این چشم پوشیده است --- بملأ در این ملک که بر خلاف ممالک دیگر از پدر و مادر و خویشان و یمنان و دار و پدر و جداس و حکام شرع و عرف

ارتکاب این امور ممانعت و خوف نیست و آراستن مجالس عیش و عشرت و بدست آوردن زنان و مردان خوب صورت در نهلت آسانی و سهولت به در لایم --- معدوده میراست اگر کسی خود داری کند از نیکی ذات و محض خوف و غضب حضرت رب العزت خواهد بود عنی الله و جمیع المؤمنین من شرور افشا و سینات اعمالتا محمد و آله - از قیج قبیل است که بعضی از اکابر عسکرات و از شرب مرشد آباد که باجموع عبادات را ترک کرده مرتکب مہنیت است میگوید که درین مرحله خوف عسکرات و عذاب نیست زیرا که حضرت سید الشہدا، بہجت شفاعت گناہگران و نجات دادن ماعاصیان بدرجہ شہادت رسیده است و گریستن (ورق ۱۱۸ - ب) بر آنحضرت موجب آمرزش سینات و رسیدن بہ اعلا درجات است پس باین مقدمہ ترک لذات و ارتکاب عبادات از عین شفاعت است و باین عقیدہ صفہ طاعت را مستر شقاوت و عسکیان را گسترده است چون این کلام خفیف در دل بعضی از مردمان خفیف و قبیح گرفته بود لهذا عنان قلم را بہ سمت بطلان و مناسدان محطوف می داریم و من الله توفیق ---

○ ورق ۱۲۰ - الف : ریش تراشی : و از ان جمله است کہ اغلب اعلای و ادانی و حکام و امرا، بلکہ اغلب طلاب علوم دینیہ ریش می تراشند اگر شخصی اندک مقدس باشد مورچہ می کند و اگر از ان نیز زیادہ مقدس باشد فی الجملہ خواہد گوشت بخلا در ذمرہ شیعیان حتی علماء ریش کامل شری شاذ و نادر است و از بعضی از متعلقان شنیدہ ام کہ منظور اغلب مردم در ارتکاب این عمل مطلع بودند بلکہ اصرار را تاختہ ان داشتند و می گفتند کہ کراہیت درو نیست و این فقیر چون چنین دیدم در جواب مسایل فیض آب ان مقام را بر وجہ اتم بیان کردم محمد الله جمیع از مومنین الحاحست کردہ دست از ریش خود برداشتند امید کہ حضرت باری دیگر را نیز توفیق کرامت کند۔

○ ورق ۱۴۴ - ب : ذکر کلکتہ : (درود کلکتہ ۱۰۴۲ پنجمین ماہ ربیع الثانی ۱۲۴۱)

”مجملاً“ تمام ہندوستان خراب شدہ است تا آن بندر آباد گردیدہ است۔“

○ ورق ۱۴۶ - : فصل ۱۱ : خروج از کلکتہ بجزم مرشد آباد ، ”روز شنبہ ۱ست و چہارم ماہ ربیع الثانی روانہ سمت مرشد آباد شدم“

○ ورق ۱۴۸ : ”بیان احوال بلکہ مرشد آباد و اہالی آن بر سبیل احوال : بلکہ مذکور قبل از استیلائی جماعت انگریزہ مستقر ریاست حکام ذی الاقتدار و ناظمین نادار بنگالہ بودہ است و از ان حکایات غریبہ از وسعت آبادی و وفور نعمتہای و کثرت اصحاب دول و ارباب فضل و کمال در ان بسامع رسیدہ است و در این زمان از ان امور نام ایشان باقی نماندہ است جمعی فرومایہ و تہی دست در ان مجتمع اند و اگر فی الجملہ دولتی است آن ہم در میان نماندہ و در است و از علم و دانش وری مطلقاً

دران اثری نیست و اسم نظامت و ریاست آنجا بہ نواب ولیہ جنگ بہادر خلف مرحوم نواب مبارک الدولہ سابق الذکر پیر کوچک جعفر علی خاں ازبطن بو بیگم موصوفہ اگر بذکر احوال و اصنافین خاندان من البدایہ الی الآن بعنوان راستی و درستی بہ پردازم ستم بر صفحہ و مداد است و اگر بر خلاف آن کہم خلاف امین وقایع نگاری و موجب کذب و غضب حضرت باری است لهذا از ان مرحلہ انماض نمودہ بہ بجلی از احوال و اطوار اغلب اہالی این خاندان بنوعی کہ بنظر آیدہ انسانی شود و ان اینست کہ دران شہر ہر کہ را ہزائی بیشتر در مجلس انس بیشتر و کناس ظریف ہمکاسہ و حریف و محتاط مفتی کناس کثیف و درد خانی امین قراین و صادق و امین دزد و خانی و محتسب پیالہ نوش و مفتی ایمان فروش و ناموش دراز گوش و مفید صاحب ہوس و دوست ہمسایہ خنثا و فانی کیما ، مقرب خالق بعد از دہای خلائق و قوت یومیہ قسم دروغ و راستی و راستی شمع بیخروغ و قوال ندیم و انتقال حکیم ۔ دقال صاحب قال و طباطباز جزو جلال و برآ روزی و حاجی موزی و شراب و بنگ موجب عرت و قرب امیران ۔۔۔ و فاضل فضول و عالم بچول و ناسخ مجنون و فاسق ذوقنون و حشاش بپاش و محدث مایہ اغشاش و سادہ پرست پاکباز و آمر قریب صاحب اعجاز و محاسن نینت محفل و فحش نگہ کھای دل و قلاش قدس نفس و ناسخ فرنگس و مسجد قرار و خرابات گلزار (کذا) و ہمان بلای ناگہان و میزبانی تنضیع زندگانی و ۔۔۔ و حورافاحشہ صاحب جمال ، نماز اسم بی مسمی و روزہ بالقوہ انبیاء ، و قرآن فال نامہ و کثوم نہ نہ (نہ) و کوچہ و خرابات مغان قبلہ و کعبہ و سگ بان پیام آور ، قرص نان از مقولہ تفسیر آفتاب کردن و شکستہ گوشہ آن درخوان خوانین و بزرگان از مقولہ شق القمر نمودن است ۔ بجملہ آنچه قداما در مذہب ہند گفتہ بودند ہمہ را دران شہر معاینہ کردم و گویا کہ منظور ایشان نیز از ہندمان بلدہ است

۱ تبصرہ : مصنف ہمسائی نے بو بیگم زوجہ جعفر علی خاں ، منی بیگم زوجہ دیگر ، وزیر علی خاں اور پیر لکھنوی کی ریاست سعادت علی خاں کو ملنے کے حالات بھی

بیان کیے ہیں اور نواب شمس الدولہ کا ذکر بھی ہے۔ نواب شمس الدولہ کی تعریف کی ہے اور لکھا ہے کہ تعریف میں جو سنا تھا ملاقات ہونے پر اس سے بہتر پایا ، اور یہ کہ ایک رسالہ (در تقسیم عقل و مراتب آن) اس کی تالیف سے ہے ، میرے مطالعے میں آیا ، حق یہ ہے کہ نہایت پسندیدہ و نیکو تالیف رسالہ تھا ۔۔۔ میرزا جان لطیف کی " شمس البیان " اسی نواب شمس الدولہ کی سرپرستی میں لکھی گئی تھی۔ مصنف نے بڑی صاف گوئی کے ساتھ اس دور کے معاشرتی حالات پر روشنی ڈالی ہے۔ اودھ اور مرشد آباد کی ریاستوں کی زوال